

SANITA BRIEŽKALNE

Kuržemietis Gothardas Frydrichas Stenderis ir Apšvieta Baltijos kraštuose europiniame kontekste

Gothards Frīdrichs Stenders (1714–1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā / Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) und die Aufklärung im Baltikum im europäischen Kontext / Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) and the Enlightenment in the Baltics in European contexts, kolektīvā monogrāfija, sastādītāja Dr. philol. Māra Grudule, Rīga: Jelgavas tipogrāfija, 2018, 559 p.

2018 m. gegužę Latvijos universiteto Literatūros, tautosakos ir meno institutas (Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts) išleido tarpdisciplininių straipsnių rinkinį *Gothardas Frydrihas Stenderis (1714–1796) ir Apšvieta Baltijos kraštuose europiniame kontekste (Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā)*. Jo sudarytoja ir mokslinė redaktorė yra dr. Mara Grudulė (Māra Grudule). Į kolektyvinę monografiją surinkti straipsniai, parengti 2014 m. Rygoje, Jelgavoje, Viesytėje ir Sunakstėje vykusioms konferencijoms, skirtoms žymaus Latvijos švietėjo, kuržemiečio Gothardo Frydriho Stenderio 300-osioms gimimo metinėms paminėti.

Rinkinys yra didelis ir rimtas tiriamojo darbo rezultatas. Apie tai byloja ir faktas, kad Latvijos mokslo akademija rinkinį įtraukė į reikšmingiausių 2018 m. mokslo pasiekimų sąrašą. Pirmą kartą tarpdiscipliniškai išnagrinėta žymaus Baltijos vokiečių kunigo ir literato asmenybė bei veikla, atkreipiant

dėmesį į Apšvietos epochą Baltijos kraštuose ir jos europinius kontekstus, taip pat jos idėjų recepciją XIX amžiuje.

Rinkinio turinį sudarė tarptautinis įvairių kartų autorių kolektyvas iš Latvijos, Lietuvos, Estijos, Čekijos, Sakartvelo, Vokietijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų. Tarp jų yra žinomi literatūros, istorijos, kalbotyros, germanistikos, bibliotekininkystės, teologijos ir filosofijos, taip pat tradicinės kultūros, emblematikos, muzikologijos, tarpkultūrinių ryšių ir kitų sričių tyrinėtojai. Straipsniai publikuoti latvių, vokiečių ir anglų kalbomis. Kaip nurodyta monografijos įvade, straipsniai paskelbti ta kalba, kuria autoriai kalbėjo konferencijos metu. Tai suteikia galimybę su tyrimais susipažinti platesnei auditorijai.

Įvade ir santraukoje, kurie besidomintiems yra prieinami trimis minėtomis kalbomis, straipsnių rinkinio sudarytoja Grudulė supažindina su Stenderio gyvenimu ir profesionaliąja veikla. Toliau ji aptaria rinkinyje publikuotų straipsnių turinį. Jis gali būti įdomus ne tik akademinio lauko skaitytojams, bet ir kitiems besidomintiems – straipsniai (iš viso jų yra 31) aprėpia platų temų ratą. Autoriai analizuoja įvairialypę Stenderio veiklą, pradedant kalbotyra, literatūra, tautosaka, pedagogika, astronomija, menais, filosofija ir baigiant teologija, muzika, mitologija ir masonizmu. Tyrinėjimai suskirstyti į tris skyrius: „Baltijos kraštų Apšvieta ir jos europiniai kontekstai“, „Gothardas Frydrihas Stenderis – tekstai ir kontekstai“ ir „Gothardo Frydriho Stenderio idėjų recepcija Baltijos kraštuose ir Europoje“.

Pirmąjį skyrių pradeda latvių istorikas Gvidas Straubė (Gvido Straube), kuris supažindina su Stenderio veiklos laikotarpiu ir Europos Apšvietos epochos regionine raiška Baltijos kraštuose. Skyrių tęsia filosofijos istorijos tyrinėtojo Raivio Bičevskio (Raivis Bičevskis) straipsnis, kuriame jis nagrinėja modernumo perspektyvas Johanno Georgo Hamanno tekstuose. Keli skyriaus straipsniai skirti autobiografinėi raštijai. Estų tyrinėtoja Kairit Kaur atkreipė dėmesį į Stenderio ir Elisos von der Reckės amžininkės Annos Kristinos von Helvig dienoraštį. Tai trečiasis seniausias Baltijos vokietės rašytas dienoraštis, kuris iki šiol nebuvo tyrinėtas. Jis supažindina su Apšvietos laikotarpio dailiosios lyties atstovių interesų lauku ir dvasiniu pasauliu.

Savo ruožtu vokiečių istoriko Gottfriedo Etzoldo straipsnis skirtas namų mokytojo Johano Vilhelmo Krauzės autobiografijai. Ji aptariama atkreipiant dėmesį į XVIII ir XIX a. sandūros moderniosios pedagogikos tendencijas. Getingeno universiteto tyrinėtojas Gerhardas Laueris, atskleidamas epochos

literatūrinę raišką Baltijos kraštuose, Apšvietos kontekste apžvelgia nepaprastą Izašaro Falkenzono Bero – pirmojo žydų poeto, rašiusio vokiečių kalba, – asmenybę, gyvenimą ir veiklą. Vokiečių literatūrologas Felixas Kötheras analizuoja latvių XVIII ir XIX a. sandūros kalendorių kaip esminį Baltijos vokiečių Apšvietos instrumentą, kuris pernešė idėjas į latvių knyginkystę. Latvių istorikas Edgaras Ceskė (Edgars Ceske) supažindina su iki šiol dingusiais laikytais XVIII a. tekstais ir Stenderio komentarais apie juos – Johanno Jakobo Hardero rankraščiu su Christiano Fürchtegotto Gellerto pasakojimų turinio fragmentų vertimu. Lietuvių tyrinėtoja Žavinta Sidabraitė analizuoja XVIII ir XIX a. pradžioje iš vokiečių kalbos į lietuvių kalbą išverstas pasakėčias ir jų vaidmenį lietuvių literatūros plėtrai. Skyrių baigia literatūrologės iš Tbilisio Nino Popiashvili straipsnis, kuris lyginamuoju aspektu apžvelgia Stenderio ir sakartvelų rašytojo, pedagogo ir diplomato Sulkhan Sabu Orbeliani gyvenimą ir veiklą, taip pat jų indėlį į latvių ir sakartvelų kultūros istoriją.

Antroji straipsnių rinkinio dalis suskirstyta į kelis teminius blokus. Pirmiausia supažindinama su kalbotyrine Stenderio veikla. Vokiečių kalbininkas Dieteras Cherubimas savo straipsnyje atkreipė dėmesį į kalbų pažinimą XVIII a. ir Stenderio *Naująją papildytą latvių kalbos gramatiką* (Jauna pilnīgāka latviešu gramatika) (1761) bei *Latvių kalbos žodyną* (*Latviešu vārdnīca*) (1789) kaip reikšmingą indėlį į XVIII a. Europos Apšvietos kalbų tyrinėjimus. Latvių literatūrologės Zigrydos Frydės (Zigrīda Frīde) straipsnis taip pat skirtas Stenderio *Latvių kalbos gramatikai* ir jos indeliui į latvių kalbotyrą ir į kultūros istoriją. Kalbininkės Ilgos Jansonės (Ilga Jansone) ir Renatės Silinios-Pinkės (Renātes Siliņas-Piņķes) tyrimas skirtas Stenderio žodynuose užfiksuotiems latviškiems vokiškos kilmės asmenvardžiams ir galimiems jų atspindžiams realioje XVIII a. latvių asmenvardžių vartojimo praktikoje. Latvių tradicinės kultūros tyrinėtoja Indra Čeksterė (Indra Čekstere) savo straipsnyje apžvelgia su duona ir jos kepimu susijusius žodžius ir posakius iš Stenderio žodyno.

Keli antrojo straipsnių rinkinio skyriaus straipsniai taip pat skirti pedagogikos klausimams. Vokiečių mokyklų istorikas Axelas Oberschelpas atkreipia dėmesį į mokytojų išsilavinimą Halės našlaičių įstaigose ir jo reikšmę europiniame Apšvietos epochos kontekste. Straipsnyje aktualizuotas Apšvietos ir pietizmo sąveikos klausimas ir Halės švietimo reformų įtaka bei istorinė reikšmė, prieinama prie išvados, kad pietistų pastangas reformuoti švietimą instituciniu lygmeniu apribojo politiniai Bažnyčios interesai. Čekų tyrinėtojas

Pavelas Štollas savo straipsnyje aptaria Stenderio ir Jano Amoso Komenskio asmenybes bei tipologiškai palygino jų darbus. Poskyrį baigia germanistės Inetos Baluodės (Ineta Balode) tyrimas, kuriame apžvelgtas Stenderio indėlis į latvių raštingumo kėlimą, jo darbai *Naujoji ABC (Jauna ABC, 1782)* ir *Paveikslų abėcėlė (Bildu ābice, 1787)* pateikiant platesnį XVIII a. pedagogikos minties ir įvairių elementorių bei abėcėlių kontekstą.

Skyrių tęsia straipsnių grupė, susijusi su Stenderio indėliu į latvių pasaulietinę literatūrą, meną, tautosaką ir mitologiją. Poskyris prasideda latvių literatūrologo Paulo Daijos (Pauls Daija) straipsniu, kuriame Stenderio latvių poezija nagrinėjama kaip dvasinis perversmas XVIII a. Kuržemės literatūrinėje kultūroje bei interpretuota socialinė perspektyva, pažymint ryšį tarp vidurinės klasės (miestiečių) ir valstiečių identiteto konstravimo ir pastoralės žanro. Vokiečių tyrinėtoja Rutha Florack įvertina, kokiais kriterijais remdamasis Stenderis atrinko tekstus vertimui iš rašytojo Christiano Fürchtegotto Gellerto pasakėčių ir pasakojimų rinkiniui *Pasakos ir pasakojimai (Pasakas un stāsti)* (1766, 1789).

Latvijos universiteto Akademinės bibliotekos tyrinėtoja Aija Taiminia (Aija Taimiņa) nagrinėja trijų XVIII a. švietėjų – Stenderio ir brolių Harderių – interesų bendrumą ir pastangas bendradarbiauti kaip bendros Kuržemės ir Vidžemės kultūrinės erdvės požymį. Latvių literatūrologė Beata Paškevica aprašo skirtingus Stenderio ir Herderio požiūrius ir suvokimą apie Bibliją ir liaudies dainas, taip pat abiejų skirtingą prieigą prie tautosakos tekstų, dėl ko jie atliko skirtingus vaidmenis latvių kultūros istorijoje reikšdamiesi pedagoginėje ir švietėjiškoje veikloje. Latvijos nacionalinės bibliotekos tyrinėtoja Inara Klekerė (Ināra Klekere) savo straipsnyje atkreipė dėmesį į literatūrinio teksto ir paveikslų sąveiką 1746 metų Georgo Mancelio pamokslų ir 1754 metų *Kuržemės naujosios ir papildytos dainų knygos (Kurzemes jaunās un pilnīgās dziesmu grāmatas)* leidiniuose, nurodydama Stenderio bendradarbiavimą jas iliustruojant. Emblematikos tyrinėtoja iš JAV Mara R. Wade rašo apie kultūrinius mainus tarp Niurnbergo ir Rygos XVII a. antroje pusėje svarbiausio emblematikos istorijoje Johano Arnto darbo *Vier Bücher vom Wahren Christentum* (1679) ir Stenderio *Kuržemės naujosios ir papildytos dainų knygos* (1754) kontekste. Muzikologė ir muzikos istorikė Ieva Pauloviča baigia skyrių supažindindama su XVIII a. antros pusės ir XIX a. muzikavimo namuose tradicijomis Vidžemėje.

Į atskirą skyriaus teminių bloką surinkti straipsniai, kuriuose apžvelgiamas Stenderio indėlis į religinės ir filosofinės minties plėtrą. Vokiečių teologas

Ulrichas Schoenbornas (Ulrich Schönborn) rašo apie Stenderio pasaulėžiūros teologines prielaidas, remdamasis jo tekstu *Gedanken eines Greises über den nahen Zustand jenseits des Grabes* (1786). Latvių filosofė Iveta Leitāne (Iveta Leitāne) bando rekonstruoti Stenderio požiūrį į judaizmą, remdamasi šia tema publikuotais jo darbais. Latvių tyrinėtoja Valentina Špunė (Valentīna Špune) analizuoja Stenderio darbą *Wahrheit der Religion*, ypatingą dėmesį skirdama pasaulio, Dievo ir sielos sąvokoms kaip pagrindinėms reguliatyviosioms proto idėjoms. Tarpkultūrinių ryšių tyrinėtojas iš Vokietijos Hansas-Jūrgenas Lüsebrikas savo straipsnyje apžvelgia panašumus ir skirtumus tarp prancūzų diplomato François Gabrieliaus de Bray'aus darbe *Essai critique l'histoire de la Livonie*, kuris publikuotas trimis tomis Tartu 1817 m., ir Stenderio kūrinį.

Trečiąjį straipsnių rinkinio skyrių „Gothardo Frydricho Stenderio idėjų recepcija Baltijos kraštuose ir Europoje“ pradeda vokiečių literatūrologas Yorkas-Gothardas Mixas, kuris rašo apie teologinį ginčą tarp Johano Gotfrydo Herderio ir Stenderio. Jis kilo 1766 m. Stenderio anonimiškai publikuoto traktato *Schrift- und vernunftmäßige Erläuterungen der Lehre von der Heiligen Dreyfaltigkeit* kontekste. Liepojos universiteto tyrinėtoja Anita Helviga savo straipsnyje apžvelgia literatūrologijos termino *ziņģe* evoliuciją nuo Stenderio laikų. Savo ruožtu germanistė Aiga Šemeta ėmėsi nagrinėti klausimą apie Stenderio straipsnių reikšmę latvių literatūroje iš medių istorijos perspektyvos, o latvių literatūrologas Benediktas Kalnačas (Benedikts Kalnačas) – Stenderio literatūrinių tradicijų įtakas XIX a. latvių raštijoje.

Kaip matome, straipsnių rinkinys yra vienos temos susietų, tačiau įvairiapusių tyrinėjimų apibendrinimas, kurio vertė – autorių įsigilinimas į iki šiol mažai žinomas, iš naujo atrastus arba mažai aktualizuotus šaltinius. Tarpdisciplininis straipsnių pobūdis leidžia susidaryti išsamesnį vaizdą apie reikšmingą Latvijos švietėją ir skatina naujus tyrinėjimus bei atradimus. Teigiamai vertintinos ir prie straipsnių pridėtos palyginti išplėtotos santraukos kalba, kuri skiriasi nuo pagrindinio teksto kalbos, taip pat literatūros ir šaltinių, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės.

Maros Grudulės sudaryta kolektyvinė monografija, kurios atsiradimą paskatino Stenderio trijų šimtų metų minėjimas, yra reikšmingas jau esamų publikacijų apie Stenderio gyvenimą ir veiklą papildymas. Ji praturtina žinias apie XVIII ir XIX a. sandūros istorinį paveldą ir skatina labiau suprasti Baltijos švietėjo reikšmę latvių kultūros istorijoje.

Iš latvių kalbos vertė Auksė Noreikaitė